

הדרתם של מעפילי צפון אפריקה משגרת החיים ומחאתם במחנות קפריסין¹

פרק זה ידון בהיבטים מעשיים של הדרת מעפילי צפון אפריקה משגרת החיים וקבלת החלטות במחנות, ניהול המנגנון וכלל מערכות קבלת ההחלטות במחנות קפריסין: הוועדה המתמדת, מזכירות וועדות משנה בתחומי החינוך וההוראה, פעילות הפנאי והתרבות ותעסוקה פנימית במחנות.

הדוח של מויאל, שנכתב חודשים ספורים אחרי שמעפילי 'יהודה הלוי' ושיבת ציון' גורשו לקפריסין, ציין שהמעפילים הצפון אפריקאים החלו להשתלב במערכת הממסדית במחנות הקיץ ובמזכירות המחנה. לכך לא נמצאה אסמכתה. לעומתו, הדוח של חמל, נכתב כחודשיים אחרי הדוח של מויאל, טען ש"הם [הצפון אפריקאים, ב.ד.] מקופחים בכל מה שנוגע לימקורות הכנסה במחנות" היה יותר מציאותי.² מידת השתלבותם של המוגרבים במערכת המוסדית במחנות הגירוש בקפריסין מציגה תמונה עגומה. אי אפשר לטעון, כי הייתה זו הדרה מכוונת על ידי גופים תנועתיים - פוליטיים או על ידי המנגנון שניהלו את מחנות הקיץ והחורף. החסמים שהוצגו לעיל גרמו לניכור המעפילים המוגרבים במחנות קפריסין. החיים במחנות התנהלו במסגרות שלא נמצא בהן מקום למעפילים הצפון אפריקאים. הם נעדרו מרשימות מוסדיות אפילו במחנות הקיץ בקראולוס שאכלסו את רוב מעפילי צפון אפריקה. המידע נמצא בתעודות ורשימות של מזכירות המחנות בתחומים מגוונים: קבלת החלטות (ועדות עליה, מזכירות משותפות), ועד המשפט (משפט חברים), פעילות פנאי (תיאטרון, ספרייה ספורט), תקשורת ורס-קול [כך במקור, ב.ד.] ועיתונות מקומית, תעסוקה פנימית (דואר, מחסנים, מטבח, סנדלריה, קנטינה, נהגים וספרים), שרותי דת (מקוואות וחברה קדישא), שירותי בריאות (בית מרקחת ומרפאת שיניים), שירותי חינוך (הוראה, סמינר מדריכים וקייטנות). הפרק הקודם טיפל בהתאקלמותם של מעפילי צפון אפריקה במחנות. להלן יוצגו ממצאים המעידים על הדרתם של מעפילי צפון אפריקה ממעורבות ואפילו סימלית בניהול וארגון המחנות. יוצגו נתונים על סדר העלייה ארצה, התעסוקה במחנות, התעמלה הפוליטית והעדפת 'אנשי שלומנו'

מנגנון מערכת קבלת החלטות: חיי המחנות התנהלו בידיש. עבודת הוועדה המתמדת שתפקידה לתאם בין מזכירות המשותפות של המחנות, והמזכירות המשותפת של כול מחנה שתיאמה את עבודת וועדות המשנה, אוישו ביוצאי אירופה בלבד³ ללא נציג למעפילי צפון אפריקה.⁴ מזכירות המחנות קבעו את סדר העלייה והכינו רשימות עולים לפי ספינות. למשל, על ההחלטה העקרונית על סדר העלייה לפלשתינה-א"י לא חתום מעפיל מצפון אפריקה.⁵ ההזמנה למפגש עם המפקד הבריטי של מחנות קפריסין הופצה בידיש ונחתמה בידי מזכירות מחנות קראולוס. המפגש התקיים חמישה חודשים אחרי שהבריטים יצאו מפלשתינה-א"י ומספר המעפילים במחנות היה קטן יחסית. אבל, בין החותמים לא היה נציג למחנה 55 בו שהו רוב מעפילי צפון אפריקה.⁶

1 כתב דניאל בר-אלי, ביטון 2017

2 אצ"מ S6/262. דוח אלי מויאל. (5.9.47); אי"ט 2-2-35/7/13. דוח חמל רפאל. (17.11.47).

3 אצ"מ 33; J21/476-24. רשימת חברי המזכירות. רוב התכתובות מקפריסין שבארכיון הציוני הן בידיש. רשימות פעילים היו בעברית.

4 אצ"מ J21/44-14. פרוטוקולים של ישיבות המזכירות המשותפת במחנות החורף, 1947-1948.

5 אתע"ל vi23-7(6370622). החלטת מזכירות המחנות על סדר העלייה.

6 אצ"מ J21/282-19. הזמנה למפגש עם המפקד הבריטי של המחנות בקפריסין חתומה בידי חברי מזכירות מחנות קראולוס. (6.10.48). התרגום מידיש חברת ליצי רמת גן.

הפרוטוקולים של דיוני המזכירות המשותפת התקיימו בידיש ונכתבו בידיש.⁷ דוחות ואספקת מכסות מזון למעפילים נכתבו בידיש וברומנית.⁸ חוסר השקיפות בקבלת החלטות דיו להטיל ספק בחלוקת שוויינית של מנות המזון לאוכלוסיית המחנות. מחסום השפה נטרל את יכולת המוגרבים מלהיות מעורבים בסדר היום שנקבע בידי הרוב – שארית הפליטה.

סדר העלייה לפלשתינה-א"י: סדר העדיפות לעלייה לארץ היה עיקרון עליו הקפידו המעפילים. שינוי מועדי העלייה ארצה גובו על ידי התנועות הפוליטיות.⁹ יתכן שעקב כך חלף מועד עליית מעפילים מוגרבים ואחרים ארצה. ועדת העלייה פרסמה נוהל שילדים שנולדו אחרי ינואר 1930 זכאים לעלות במסגרת עליית הנוער. כאשר פורסמה רשימת הזכאים הזאת ולמרות שהיו צפון אפריקאים בני אותו שנתון בספינות 'המעפיל האלמוני', 'בן-הכט' 'יחיעם ו'כ"ט בנובמבר' התברר שאין בה ילד צפון אפריקאי אחד.¹⁰ במקרה אחר, הודיעה מחלקת העלייה למעפילי 'בן-הכט' ו'אל תפחידנו', 'יהודה הלוי', ו'שיבת ציון' שטרם נרשמו ולא הצטלמו לתעודת עולה להגיע להירשם ולהצטלם.¹¹ בין מעפילי ספינות אלה היו למעלה ממאה יוצאי צפון אפריקה, אך ההודעה נמסרה בידיש. במילים אחרות, השקיפות ביידוע המעפילים במחנה הייתה לוט בערפל עבור מעפילי צפון אפריקה ויתכן שגם עבור מעפילים מאירופה.

העדפת אנשי שלומינו: במחנות קראולוס 'מפא"י' הייתה התנועה הפוליטית הגדולה ביותר עם 655 חברים (21.8%), אחריה 'המזרחי' עם 467 חברים (15.45%), 'העובד הציוני' עם 592 חברים (19.46%), 'השוה"צ' עם 456 חברים (15.11%), בית"ר עם 353 חברים (11.77%) 'אחדות' עם 295 חברים (9.71%), 'אגודה' עם 147 חברים (4.87%) ו'פח"ח' (פרטיזנים חלוצים חיילים) 27 חברים (1.75%).¹² התופעה העידה על החשיבות הגבוהה שניתנה להשתייכות הפוליטית. ההתפלגות במחנות הקיץ והחורף הייתה דומה.¹³ ברשימות אלה נמצא מספר קטן של מוגרבים. אפשר שהיה זה מסר שקשרים מפלגתיים סייעו למעפילים שהתנועה חפצה ביקרם. אמנם דלתם של התנועות הפוליטיות הייתה פתוחה בפני כל המעפילים ובכללם מעפילי צפון אפריקה שהשתייכו ל'הפוחמ"ז' ומיעוטם ל'מפא"י' ו'לבית"ר'. נציגי התנועות בוועדות השונות היו שומרי הסף של הסיפר הציוני והשלכותיו הפוליטיות עבור מפלגות ארץ ישראליות. הם שקבעו את סדר היום הציבורי במחנות. בין נציגי התנועות שניווטו את החיים במחנות לא היה אף נציג צפון אפריקאי.

ועד המשפט: גם בוועד המשפט, בית דין של חברים במחנות הגירוש, לא היה חבר צפון אפריקאי.¹⁴ נציגי תנועות מינו חברים לוועד המשפט למרות שלא ברור איזה הכישורים נדרשו מהם.¹⁵

המועצה השנייה של מחנות הקיץ, בה שהו רוב המעפילים המוגרבים, ביקשה לבדוק את קודקס המשפט [התקנון, ב.ד.] שהיה כתוב בידיש.¹⁶ אפילו הודעה של מחלקת הביטחון של המחנות על

7 אצ"מ J21/19-8/7. דוגמה לפרוטוקול בידיש של מזכירות המחנות; אצ"מ J21/231-89. החלטות מועצת המחנות גם הן היו בידיש; אצ"מ J21/231-88. חברי המזכירות המשותפת במחנות קראולוס. (14.11.48).

8 אצ"מ J21/287; J21/289; J21/290; J21/291. תיקים על דוחות ואספקת מכסות מזון למעפילים. (12.9.48).

9 אצ"מ J21/122-106; 126. פניות לשינוי מועד עלייה ארצה.

10 אצ"מ J21/91-2. רשימות מעפילים זכאים לעליית נוער וילדים.

11 אצ"מ J21/16-102. הודעת מחלקת העלייה. (7.4.48); J21/19-8/6. הודעה על מסירת תעודות עולה ותמונות לתעודה. (4.9.48); אצ"מ J21/16-154. הודעה למעפילי 'מורדי הגיטאות', 'י"ד גיבורי גשר הזיו', 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' להגיע לבדיקה ראייה במחנה 65. (2.4.48); אצ"מ J21/164-30. הודעה למעפילים על עדכון ומסירת מידע אישי למחלקת העלייה לגבי ספינתם כדי שלא ילכו לאיבוד בעלייה. (2.7.48). הודעות כאלה מעידות על אנדרלמוסיה מסוימת בקרב סידורי העלייה מפני שעם תום המנדט הסוכנות היהודית העלתה מאות מעפילים מקפריסין ואפשר להניח שהכאוס היה גדול. התרגום מידיש על ידי חברת ליצי רמת גן.

12 אצ"מ J21/164-43. רשימה של התנועות המחנות קראולוס. (23.7.48).

13 אצ"מ J21/349-80. מצב האוכלוסייה במחנות החורף. (22.11.48).

14 אצ"מ J21/325-32-33. דוגמה לפרוטוקול ועד המשפט בידיש. (48.13.9); אצ"מ J21/326-12. דוגמה לפרוטוקול בידיש על הצהרת תעודת עולה.

15 אצ"מ J21/66-4. הודעת מרכז פועלי אגודת ישראל בקפריסין על מינוי נציג בוועד המשפט ('יח אלו, תש"ח).

גניבות במחנות החורף, פורסמה בידיש.¹⁷ המלצה שיתכן ונועדה לשפר את תחושת הביטחון במחנות. כך, לא הייתה ערנות ציבורית מספקת למגבלות שהערימה השפה היידיית על המעפילים המוגרבים. לוחות הזמנים של הדיונים המשפטיים, פסקי דין ותקנון משפט החברים נכתבו בידיש.¹⁸

תביעות מעטות הוגשו לוועד המשפט על ידי צפון אפריקאים. האם הסיבה לכך הייתה חוסר האמון שלהם במערכת שדיברה יידיש ופסקי הדין שלה היו בידיש. הסבר אחר עשוי היה להיות שהתנהגותם של המוגרבים הייתה נורמטיבית ולא הצריכה את שירותיו של וועד המשפט.¹⁹ נמצאה תביעה על גניבה שהוגשה על ידי סוליקה אביטל נגד אברהם פרנק. כתב התביעה, פרוטוקול הדיון ופסק הדין נכתבו בידיש. לואי פורטל תבע את ויינברגר אריה. (מהות התביעה לא ברורה)²⁰ אך ניתן להניח שאי שליטה בשפה היותר אבן נגף העיקרית שעמדה בפני מעפילים מוגרבים להגיש תביעות.

תעמולה פוליטית: המזכירות המשותפת של מחנה 66 הזמינה מעפילים להרצאה בידיש על הסתדרות העובדים בארץ ישראל. הודעה אחרת בידיש הזמינה מעפילים לאסיפה של הרב יצחק שרייבוים האחראי למחנות המעפילים בקפריסין מטעם הסוכנות היהודית. מפלגת 'אחדות העבודה' הודיעה על אסיפה במועדון במחנה 65. ההזמנות נכתבו בידיש ונתלו על לוחות המודעות במחנה 65.²¹ דוגמות להודעות כאלה נפוצו בקפריסין והעידו על היקף פעילותם של שליחי התנועות הקבועים במחנות ועל מרצים 'פוליטיים' שנשלחו מטעם המפלגות הישראליות 'להרביץ תורה' בפני קהל מעפילים שכול רצונו היה להשתחרר מהמחנות ולעלות ארצה. זו הייתה פעילות אינדוקטרינרית של התנועות במטרה לצרף ככל הניתן מעפילים לשורותיהם. מאחר ואוכלוסיית מעפילי צפון אפריקה הייתה קטנה, עם תדמית שלילית ושונה מאוכלוסיית המעפילים האירופית, אפשר שהיא לא הייתה יעד מרכזי להרצאות פוליטיות במחנות שהתבצעו על ידי שליחי ונציגי מפלגות ארץ ישראליות.

מאבקי שמאל-וימין בקפריסין: בדיווח של עיתון המשקיף נמסר על תקיפת אנשי שמאל שהתנפלו על חברים של בית"ר מחנה מעפילים [לא צוין מספר מחנה, ב.ד.] והחריבו את צריפים. למחרת היום תקפו שוב אנשי שמאל ולא חסכו שבטם מילדים ביתר"ים רבים. לדברי הידיעה "קדמה למעשים אלה הסתה גלויה הנמשכת זמן רב של שליחי השמאל מארץ ישראל אשר במקום לדאוג לחינוך ועזרה סוציאלית הם מעוררים במחנות מלחמות אחים"²² גם יוסף וינד שליח הפומה"ז לקפריסין דיווח על "התנקשויות דמים עם הביתר ואין שלום בית".²³ סיכום פגישה של מזכירות הפומה"ז הבהיר את עמדת התנועה לגבי המאבק בין תנועות בקפריסין: "150 בני נוער מ'שיבת ציון' רשומים [...] 'השמאלי' מסתער עליהם [...] ארגון 'בו יהודה' [מחנה 55, ב.ד.] והם "

¹⁶ אצ"מ J21/325-46. החלטות המועצה השנייה של מחנות קראולוס. (13.12.48).

¹⁷ אצ"מ J21/47-144. הודעה על גניבות במחנות דיקלייה-חורף. (8.2.48).

¹⁸ אצ"מ J21/205-2/1-8; אצ"מ J21/389-16. לוח זמנים למשפטים בוועד המשפט בקפריסין; אצ"מ J21/78-2/1-5. סטאטוס (תקנון) פון משפט חברים אין מחנות חורף אין קפריסין. (ללא תאריך).

¹⁹ לפי נתונים שבידי מארכיון הגוינט מגיבה נשפטו עשרות מעפילים צפון אפריקאים גם על ידי הבריטים בקפריסין.

²⁰ אצ"מ J21/389-33; 26. תביעתה של אביטל סוליקה נגד אברהם פרנק; אצ"מ J21/389-44. תביעה של לואי פורטל נגד אריה ויינברגר.

²¹ אצ"מ J21/16-87. הודעה מטעם מחלקת העלייה. (8.4.48). אצ"מ J21/16-92. הודעת מפלגת אחדות עבודה. (8.4.48).

²² 'המשקיף' 4.6.47.

²³ אצ"מ 0047/100/008 יוסף וינד אל מזכירות הקיבוץ הדתי. (4.6.47).

תחת השפעת 'הבונים'. הפוהמ"ז זיהתה 70 מעפילים מ'יהודה הלוי' שכמעט כולם דתיים ויש להם חברים בגרעינים ב'בארות יצחק' "אך אין ברצונם להגדיר את עצמם לפוהמ"ז".²⁴

תעסוקה פנימית – שירותים לא מקצועיים: עבודות לא מקצועיות כגון: חייטות, סנדלרות, ספרות, טבחות, נהיגה, נגרות, מחסנאות-אפסנאות, סיפקו תעסוקה למעפילים בשכר סמלי במחנות קפריסין שלסיגריות תשלום של מיל א"י הדוח של חמל רפאל זיהה את המציאות שנוצרה בין שתי קבוצות שונות זו מזו במחנות קפריסין. הוא כתב שהאירופאים זלזלו במוגרבנים ו"הם קופחו בכל הקשור ל'מקורות פרנסה' במחנות, כמו עבודה במחסני המחנה והצבא.²⁵ ברשימת עובדי הגיוינט בתפקידים לא מקצועיים – עבודה משרדית, מתפרה, נגריה, סבלות, סנדלריה – העובדים נבחרו לפי מפתח תנועתי ולא היה ביניהם מעפיל מוגרבי.²⁶ אפשר להעסיק את מעפילי צפון אפריקה במחסן, בסנדלריה, בנגריה, במתפרה ובעבודות לא מקצועיות אחרות. במקצועות כאלה המוגרבנים שלחו את ידם בארצות מוצאם. המזכירות המשותפת חילקה אישורי עבודה לעובדים במחנות ומחוצה להם לפי המלצת התנועות.²⁷ אלה היו פתקאות – 'צטלך'. ניתן להניח שעם עלייתם ארצה ה'צטלך' שימשו את המעפילים.

במאגר של מעפילי צפון אפריקה היו בעלי מקצוע (טבלה 9, בפרק החמישי) אבל לא נמצא להם מקום.²⁸ נוטרות הייתה התעסוקה העיקרית של 20 מעפילים צפון אפריקאים. לאה מימון הייתה האישה המוגרבית היחידה שעסקה בנוטרות. אבל המפקד היומי של הנוטרות התנהל ביידיש.²⁹

קנטינה: בין עובדי הקנטינה לא עבד מעפיל ששלט בשפה הצרפתית או הערבית-מוגרבת שיכול לתקשר עם המוגרבנים.³⁰ הסיבה לכך הייתה, כנראה, החשש מספסור במוצרי הקנטינה.

חלוקת ביגוד: לעובדים במחנות החורף בטיפת חלב, בית תינוקות, מטפלות, מחסן ועובדים כלליים במטבח חולק ביגוד לפי השתייכות תנועתית. בלטו בחסרונם עובדים צפון אפריקאים.³¹

הצבת שליחים מוגרבים בקפריסין: הזרוע הביצועית של התנועות הפוליטיות בקפריסין הייתה באמצעות שליחיהן. בשלהי שנת 1946, לא היה שליח צפון אפריקאי כי באותה עת לא היה ידוע לסוכנות היהודית על מעפילים מצפון אפריקה בקפריסין. לפי המאגר שהו אז תשעה מעפילים צפון אפריקאים בלבד במחנות ועבורם לא צורך במדריך שהכיר את תרבותם ושפתם. מינואר 1947 ועד ספטמבר 1947 ידוע רק על ביקורו של אלי מויאל בקפריסין לצורך הכנת דוח על המעפילים הצפון אפריקאים. מספטמבר עד דצמבר 1947 פעלו בקפריסין שני שליחים – אלי מויאל ויצחק אברהמי. כלומר שליח אחד ל-1,000 מעפילים. האחרון, מחברי הגרעין הצפון אפריקאי מקיבוץ בית אורן, 'ננוץ' כשנקט בפעולה שלא עלתה בקנה אחד עם נוהלי התקשורת בסוכנות היהודית.³²

²⁴ אצ"מ 0047/100/008 פגישה עם שליחי קפריסין שחזרו ועם העומדים לצאת. (2.9.47); יוסף וינד למזכירות הפוהמ"ז. (4.6.47).

²⁵ אי"ט 2-2/13-35/71. דוח חמל. (10.9.47-20.8.47).

²⁶ אצ"מ J21/66-65. רשימת עובדי הגיוינט (5.1.49).

²⁷ אצ"מ J21/28255; 4; 5. רשימות עובדים לפי מפלגות.

²⁸ אצ"מ J21/474-67. רשימת עובדי אמבולנס במחנות חורף. (25.6.48); אצ"מ j21/474-46 תעסוקה לפי השתייכות תנועתית ת

²⁹ אצ"מ J21/474-44. רשימת עובדים בקנטינות, מחסן ופנקסנות ששחררו משורות המגינים. (ללא תאריך).

³⁰ אצ"מ J21/475-46. רשימת עובדים בקנטינה. (ללא תאריך)

³¹ אצ"מ J21/66-99. מאת האחראית על הטיפול בתינוקות להנהלת מחנות החורף בקשה לקבלת בגדים לחלוקה. (ללא תאריך).

³² אצ"מ S86/53. המדור לשליחים אל אברהמי יצחק שליח בקפריסין. המדור התרעם על פנייתו הישירה של אברהמי לחבר טרנוביץ [יעקב צור, ב.ד.]. (22.12.1947).

מינואר 1948 עד פברואר 1949 מועד סגירת המחנות לא היה שליח צפון אפריקאי בקפריסין. כך גם ברשימת השליחים של עליית הנוער לחודשים נובמבר-דצמבר 1947.³³

בארץ היו כבר גרעינים צפון אפריקאים שהשתלבו בקיבוצים דתיים (שדה אליהו, בארות יצחק ויבנה) וסוציאליסטים (בית אורן, רגבים, שדה נחום ובית השיטה) שהיו יכולים לסייע בהדרכת וקליטת מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. לכן, לא ברור מדוע נמנעו התנועות לשלוח שליחים מגרעינים אלה לקפריסין בעוד שחברים מגרעינים אלה נשלחו באותה עת לתוניס, אלג'יר ומרוקו. בפגישתו של שליח מטעם תנועת 'תורה ועבודה' עם ליטבק, מוועדת העלייה במדור הדתי, שתחום אחריותו היה הקצאת שליחים בקפריסין, הלז לא ראה מקום לשלוח שליח נוסף ולדבריו "כעת איננו מסכים להוסיף אף אחד". בעניין הצפון אפריקאים ליטבק טען, [...] "ש'לפי הידיעות שקיבל אין צורך באף אחד ומה שיש מספיק בהחלט".³⁴ יוסף וינד וחברו לשליחות בקפריסין הודיע למזכירות הפוהמ"ז "שהננו מסירים מעלינו כל אחריות [...] כי רק שני שליחי הפוהמ"ז פעלו מול מעפילי 'יהודה הלוי'.³⁵ עולה מכאן שהשליחים של הפוהמ"ז הטילו את האחריות לכישלון גיוס מעפילים מוגרבים על תנועתם. לפי המאגר, באותה עת היו כ-2,000 מעפילים מוגרבים בקפריסין. מרדכי חיות, שליח 'תורה ועבודה', דיווח למדור הדתי על פעילותו בקרב הצפון אפריקאים במחנה 55 בקפריסין. והציע ש"יש למצוא בהקדם האפשרי מועמד מתאים לשליחות בין יוצאי אפריקה הצפונית". אחרי שהתייעץ עם חברים מתוניס, הם המליצו שהשליח יהיה מיוצאי תוניס או מרוקו [...] ו"אם זה יתקל בקשיים יכול לבוא בחשבון גם חבר קבוצה מעולי מצרים ואפטלו [ואפילו, ב.ד.] תורכיה".³⁶ לדרישה זו לא התקבל מענה מהמדור הדתי. ניתן להבין את הטענה כלפי מעפילי צפון אפריקה שלא הייתה להם שפה משותפת עם רוב אוכלוסיית המחנות, אבל חסרונם של שליחים שידעו את השפה המוגרבית והצרפתית בעלי רקע דומה למוגרבים רק חידד והעמיק את התסכול והמרירות של המעפילים המוגרבים שחמל רפאל זיהה בביקורו במחנות קפריסין.

מסגרות התרבות, הספורט והפנאי: גם הודעות ועדת התרבות על הרצאות ושל ועדת הספורט על תחרויות ספורט הוכרזו בידיש.³⁷ יש להניח שחלק מהמעפילים המוגרבים נטלו חלק בפעילות הספורט בקפריסין. עם זאת, עצם ההודעה בידיש התעלמה מהם.

ספורט: ועדת הספורט במחנה 65 הודיעה על משחק כדורגל בין מחנות החורף 65 ל-67 במגרש של מחנה 64.³⁸ ועדת הספורט של מפא"י הודיעה, כי תחרות כדורגל של קבוצות 'מפא"י ו'גורדוניה' מכל המחנות תתקיים במגרש במחנה 64.³⁹ ברשימת שחקני הכדורגל במחנה 69 לא היו שחקנים צפון אפריקאים, אולי מפני שבמחנה זה היו, לפי המאגר, פחות מ-50 מעפילים צפון אפריקאים. ועדת הספורט במחנה קיץ 69 פרסמה הודעה בלוח המודעות בעברית [הודעה חריגה, ב.ד.] על קיום אליפות מחנות החורף בכדורגל.⁴⁰ לעומת זאת ההודעות על טורניר פינג-פונג [טניס שולחן, ב.ד.], כדורעף וכדורגל פורסמו ברומנית שהייתה שפתם של מעפילי 'כנסת ישראל'.

³³ אצ"מ S86/53-61. מאת י. שטיגליץ. מחלקת העלייה, אל מועצת הנוער למען הקרן הקיימת לישראל (הקק"ל) רשימת שליחים בקפריסין. (25.12.48). ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. עמ' 145-189; אצ"מ 047/100/008. מכתבו של מ.י. לדב ספיר סיכום פגישה עם ליטבק. (9.9.47); ..

³⁴ אצ"מ 004/100/008 יוסף וינד למזכירות הפוהמ"ז. (4.6.47).

³⁵ אצ"מ 047/100/008. מרדכי, חיות. דווח לוועדה לעליית נוער דתי. (כ"ו אב, תש"ז).

³⁶ אצ"מ J21/19-8/3. הודעה בידיש על מפגש הורים. (4.9.48); אצ"מ J21/19-8/5. הודעה בידיש של ועדת תרבות. (2.9.48); אצ"מ J21/16-84. הודעה בידיש של ועדת הספורט מחנה 65 על משחק כדורגל במחנה 64. (2.9.48).

³⁷ אצ"מ J21/16-84. הודעה בידיש של ועדת ספורט מחנה 65. (9.4.48); אצ"מ J21/54-2/1-6. סטאטוס (תקנון) של ועדת הספורט בידיש. (ללא תאריך).

³⁸ אצ"מ J21/16-127. הודעות בידיש של מפא"י בקפריסין. (6.4.48); אצ"מ J21/47-7. הודעה ברמקול בידיש על משחק כדורגל במחנה 64. (9.2.48).

³⁹ אצ"מ J21/77-2. הודעה ברומנית על משחקי פינג-פונג. (ללא תאריך); אצ"מ J21/115-10;4. הודעה על אליפות מחנות החורף בכדורגל. (2.8.48); אצ"מ J21/66-79. הודעה על אירועי ספורט בעברית פינג-פונג וכדורגל. (10.7.48).

והפאנים'. חרף חסרונה של שפה משותפת הספורט יכול היה לקרב בין שתי התרבויות -- הצפון אפריקאית והאירופאית שנפגשו בעל כורחן בקפריסין.

תרבות הפנאי: פעילות הפנאי והתרבות בקפריסין הייתה עשירה: לימודי עברית, סמינר הדרכה, ספריה, תיאטרון, עיתונות וקייטנות.

תיאטרון: תיאטרון יידי פעל במחנה קיץ 55 שהיה מבצרם של מעפילי צפון אפריקה אבל לא היה בין מפעיליו הטכניים (במה או תאורה) מעפיל מוגרבי.⁴¹ למרות שבמחנה 55 הוצגו מחזות בעברית שהומחזו על ידי שלמה ביטון ושיחקו בה חבריו לספינה 'יהודה הלוי' לא נמצא מקום עבורם באנסמבל של התיאטרון.⁴² גם ההודעה על תערוכה והגרלה פורסמו ביידיש.⁴³ מחסום השפה ביטא לא רק חוסר תקשורת אלא גם אי שקיפות ואי נכונות לבוא לקראת קבוצת מעפילים אחרת – המוגרבים.

הרצאות: הודעה על הרצאה במחנה 67 של מורה מסמינר רוטנברג בעברית קלה הוכרזה ברם-קול ביידיש.⁴⁴

קייטנות: פעילות הקייטנות הייתה חשובה לילדים ולנוער בכל המחנות ולא רק בכפר הנוער שפעל במחנה 65. גם בקייטנה אפשר היה להעסיק דוברי צרפתית, מוגרבית ועברית מקרב מעפילי צפון אפריקה בהדרכת ילדים מצפון אפריקה. אך לא כך היה. באוגוסט 1948 הוכנה רשימת עובדים בקייטנה במחנות קראולוס ולא נמצא ביניהם ולו צפון אפריקאי אף שהיה ריכוז ניכר של מעפילים מוגרבים במחנות קראולוס.⁴⁵

ספרייה: קוראים צפון אפריקאים היו רשומים בספריה ואחד מהם אף נדרש להחזיר ספר ששאל.⁴⁶ בקבוצת 'בן יהודה' היו דוברי עברית רהוטה ובכל זאת לא הועסק אף צפון אפריקאי בספרייה.⁴⁷

בכול התחומים שהוזכרו לא נמצא מקום למעפיל צפון אפריקאי לשרת את קהילת המעפילים מארצות מוצאם.

תקשורת ועיתונות: כלי התקשורת הפנימית העיקריים שפעלו בקפריסין היו: לוח מודעות, מערכת כריזה (רם-קול) ועיתונות מקומית. היו פרסומים של הסוכנות היהודית ועיתונים ארץ ישראלים שעדכנו את המעפילים על הנעשה בפלשתינה-א"י ובעולם. בלוח מודעות פורסם מידע רלוונטי לציבור המעפילים במחנות.

המאבק על מקומה של השפה העברית - שקיפות ונגישות מידע: השפה העברית לא זכתה לעדנה בקפריסין למרות שהייתה המפתח להיקלטות בפלשתינה-א"י ולאחר מכן בישראל. המועצה השנייה של מחנות הקיץ- קראולוס קראה, לשפר את לימוד השפה העברית.⁴⁸ הוועדה להפצת השפה העברית פנתה שוב ושוב לתנועות שתמסורנה את הודעותיהן למערכת רק בשפה העברית.⁴⁹ כמו כן הופנתה קריאה לציבור המעפילים "לתת זכות קדימה לשפה העברית בפרסום הודעותיהן" [...] ו"לפנות בשפה העברית במקומות ציבוריים בהופעות ציבוריות, קנטינות

⁴¹ אצ"מ J21/329-80. שם התיאטרון האידי במחנות קראולוס; אצ"מ J21/235-213. רשימת עובדי התיאטרון האידי.

⁴² אתע"ל vi23-420. מחזה של שלמה ביטון, מעפיל 'מיהודה הלוי', מחזה 'ארבעה בנים' לפי סיפור בצרפתית. (ללא תאריך).

⁴³ J21/47-151-151. הודעה משותפת של ועדת הביטחון והמוזכירות המשותפת על תערוכה והגרלה. (8.2.48). התרגום מיידיש על ידי חברת ליצ"י רמת גן.

⁴⁴ אצ"מ J21/16. הודעת מפא"י ביידיש על הרצאה בעברית קלה. (14.4.48).

⁴⁵ אצ"מ J21/282-50. רשימת עובדים בקייטנות ילדים לפי תנועות; אצ"מ J21/282-49. רשימת עובדי קייטנה.

⁴⁶ אתע"ל vi 23-21(6372237). רשימת משאילי ספרים בספריית קפריסין.

⁴⁷ אצ"מ J21/282-8; 9. רשימת עובדים כללים ומדריכים לפי תנועות.

⁴⁸ אצ"מ J21/325-46. החלטות המועצה השנייה במחנות קראולוס. (13.12.48).

⁴⁹ אצ"מ J21/47-189. פניית הוועדה להפצת השפה העברית בקפריסין. (ללא תאריך)

ודואר".⁵⁰ המערכת המוסדית התעלמה מדרישה זו כי שפתם של רוב המעפילים ממזרח ומרכז אירופה הייתה יידיש. הדרישה שההודעות תוכרזנה בעברית לכלל המעפילים נועדה לחזק את מעמדה של השפה העברית והקשר עם היישוב ואולי לחזק גם את רמת השקיפות והתקשורת במחנות. בהודעות אחרות, גם הן ביידיש, התבקשו הנרשמים לקורסים בעברית שטרם הוצבו בכיתות להגיע ביום מסוים למזכירות המחנה כדי להירשם וכדי להתעדכן על השינוי בשעות הלימוד.⁵¹ ה'ז'ק פרץ, מעפילי 'יהודה הלוי' שלמד לדבריו עברית במחנה בחברת 'אשכנזים', הצליח לשכנע את המורה להסביר את דבריו בעברית ולא ביידיש.⁵² מועצה השנייה של מחנות קראולוס [מחנות הקיץ, ב.ד.] קראה לכל המועסקים בתפקידים ציבוריים ללמוד עברית והתכוונה לארגן 'שבוע עברית כל חודשיים'.⁵³ האבסורד בהחלטה זו הוא שהיא התקבלה לקראת סגירת המחנות שהתבצעה כעבור חודשיים בפברואר 1949.

רס-קול: המרחב הציבורי התנהל רק ביידיש. תופעה זו מנעה מהם להשתתף להביע צער על הריגתו של המעפיל משה בן אברהם בידי חיילים בריטים, כיוון שהכרזו הכריזו ביידיש על הזמנת המעפילים לבוא ולהתייחד עם זכרו. מאחר ולא הייתה ידועה ארץ הולדתו, נראה שההכרזה נועדה למעפילים יוצאי אירופה בלבד למרות שכול המעפילים היו שותפים לגירוש, לסבל ולמעצר בקפריסין. זאת למרות שמאיר אידן, מעפיל מ'שיבת ציון' דובר צרפתית, הועסק במערכת הרס-קול.⁵⁴ חשוב לציין שהפנייה ליידע בעברית ברס-קול את ציבור המעפילים יצאה ממחנות הקיץ בהן היה הריכוז הגדול ביותר של מעפילים מוגרבים. אפשר לשער ששפה משותפת-עברית-הייתה עשויה לשפר את התקשורת בין שתי האוכלוסיות המוגרבית והאירופאית אבל המנגנון המשיך להכריז ביידיש.

עיתונות: ספירת מלאי של העיתונות במחנות קפריסין, שערכה מוסייה ליפמן, העלתה שמתוך 46 עיתונים רובם הופקו ביידיש, רומנית והונגרית ובחלק מהם השתרבבה גם העברית, אך לא היה עיתון בצרפתית ובערבית מוגרבית. היו חמישה עיתונים בעברית: 'אגרת לחברים', 'על הסף', 'שורות', 'העלון החינוכי' ו'שבבי' רוב העיתונים יצאו לאור מטעם תנועות פוליטיות ששליחיהן הדריכו במחנות.⁵⁵

בכול יום הוטסו עיתונים מהארץ למעפילי קפריסין, תחילה מחיפה ולאחר מכן מלוד. חלוקת העיתונים הייתה: 'דבר' ('מפא"י'), 'הארץ' (אזרחי), 'משמר' ('השוה"צ'), 'הבוקר' ('רוויזיוניסטי'), 'המשקיף' (אזרחי), ו'הצופה' ('הפורה"ז'). חלוקה ששיקפה את ההתפלגות הפוליטית בארץ. לבית החולים בניקוסיה הוקצו חמישה עיתונים. הסגל [השליחים והמנגנון של המחנה, ב.ד.] קיבלו 30% מהעיתונים ומחנות הקיץ והחורף קיבלו 35% כול אחד. כל שבוע נשלחו 2,000 עותקים של העיתון ביידיש 'די-וואך' – 'השבוע'. בסופי שבוע נוספו 576 שבועונים ובעיקר 'דבר השבוע' ו'דבר לילדים' של 'מפא"י' ושבועון אחד של תנועת 'אחדות העבודה'. הופצו 50 עותקים מהשבועון 'בשער' למתחילים בעברית, כמות שולית לעומת השבועונים המפלגתיים לאוכלוסייה שהייתה בראשית צעדיה בלימוד השפה העברית.⁵⁶ זמינות המידע ביידיש מעיתון כמו 'די וואך' חיזקה את כוחו של הסגל, ראשי המחנות והוועדות. הצטבר בידיהם מידע שאפשר להם להתעדכן בנעשה בארץ והם

⁵⁰ אצ"מ J21/50-202. החלטת הכינוס להפצת השפה העברית במחנות החורף בקפריסין. (ללא תאריך).
⁵¹ אצ"מ J21/16-116. הודעה לוועדת תרבות מחנה 65. (8.4.48); J21/16-19/8/5. הודעה על שינוי שעות לימוד החוגים. בעברית. (2.9.48). התרגום מיידיש על ידי חברת ליצי רמת גן.
⁵² ראיון אישי עם ז'ק פרץ, רינתיה (18.9.84).
⁵³ אצ"מ J21/325-46. החלטת המועצה השנייה של מחנות קראולוס. 13.12.48.
⁵⁴ אצ"מ J21/279. רשימת עובדים בקפריסין. (14.8.48).
⁵⁵ ליפמן, מוסייה. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר מס' 16. נובמבר, 1994. עמ' 106-118.
⁵⁶ אצ"מ S86/77-12. דוח של משלוח עיתונים לקפריסין. (ללא תאריך).

שימשו כמתווכי המידע ופרשו אותו לפי תפיסת עולמם הפוליטית והשתייכותם התנועתית. כמות כה קטנה של עיתונים לא הספיקה לאלפי המעפילים שרובם לא ידעו עברית. הייתה זו חלוקת משאב תקשורת עבור אנשי שלומנו ולא ל'עמך' המעפילים ובכללם המוגרבים.

שירותי דת, בריאות, וחינוך: בכול התחומים האלה הועסקו עובדים שעברו הכשרה מקצועית וניתן להניח, שהיו ביניהם מעפילים מצפון אפריקה בעלי הכשרה מקצועית מתאימה בחלק מהמקצועות.

שירותי דת: מעפילי צפון אפריקה המסורתיים הודרו מתפקידים בחברה קדישא ובוועד המקווה.⁵⁷ זהפרן [זעפרן] פיליפ היה אמנם נציג צפון אפריקאי בוועדת הדת.⁵⁸ אבל, בין מעפילי המגרב היו גם רבנים ששרתו בקהילותיהם כמו הרב פרג'ון שהעפיל ב'בן הכט' וזיפה כהן מג'רבה שהעפיל ב'שיבת ציון'. לא ידוע אם הם הועסקו בתפקיד כלשהוא בתחום הדת.

שירותי בריאות: ההודעה בידיש להתייצב במרפאת של מחנה 68 נמסרה למעפילי 'לא תפחידונו' ממחנה 65, שביניהם היו גם מעפילים מוגרבים.⁵⁹ כשהגיע תורם של מעפילים שעבדו בבית החולים הצבאי הבריטי (BMH) בניקוסיה לעלות ארצה והתפנו שם מקומות עבודה, פנה ועד העובדים בב'י"ח למזכירות מחנות החורף בבקשה לגייס בחורות רווקות ולא נשים הרות ולא נמצאו ברשימות המועמדות מוגרביות.⁶⁰ במחנות החורף מניין המעפילים המוגרבים היה בטל בשישים, ויתכן וזו הסיבה שלא הוצב אף אחד מהם לתפקידים בבית החולים הצבאי.⁶¹ שני מעפילים צפון אפריקאים עבדו בבית החולים הצבאי הבריטי – גבריאל אזולאי מ'המעפיל האלמוני' ויצחק דובש מ'שיבת ציון'.⁶² אזולאי 'עבד' מטעם 'שורות המגנים' [ארגון ההגנה, ב.ד.] במעקב אחרי מלשינים בין החולים בבית החולים וגם אחר פעילות הבריטים.⁶³ במהלך ינואר 1948 הופנו מעפילים נוספים לעבודה בבית החולים הצבאי הבריטי ולא נמצא ביניהם מעפיל צפון אפריקאי גם כשלא היה ברור מה ההכשרה הדרושה לעבודה זו.⁶⁴ חלק מהם עבדו כמתורגמנים ברומנית ואנגלית.⁶⁵ בין הצפון אפריקאים היו שדיברו צרפתית ויתכן שאפשר היה להעסיקם גם אותם כמתורגמנים.

שירותי חינוך: ההתעלמות הנחרצת ממעפילי צפון אפריקה דוברי ובעלי ניסיון בלימוד השפה העברית לא פסחה גם על רשימת המורים והמדריכים. אמנם בבית הספר הכללי במחנות קראולוס היו מעפילים צפון אפריקה שידעו ולימדו עברית במרוקו.⁶⁶ מרדכי חיות, שליח התנועה 'תורה ועבודה' פתח כיתת לימוד לילדים במחנה 55, וניסה להפעיל מורים צפון אפריקאים. אך פועלו התמקד בכפר הנוער במחנה 65 והוא לא התפנה להקדיש זמן לפעילות במחנה 55.⁶⁷ צפון אפריקאים לא הועסקו בהוראה בבית ספר במחנה שבו היו רוב.

⁵⁷ אצ"מ J21/330-2/18-20. רשימת אישורי עבודה לפי תנועות; J39/21/330-2. רשימת עובדי קנטינה לפי תנועות.

⁵⁸ אצ"מ J21/72-32. פיליפ זהפרן [זעפרן] מעפיל ממחנה 69 בקפריסין מצפון אפריקה חבר ועדת דת; J21/330-21/51. רשימת ועד החרדים וחברה קדישא. (ללא תאריך).

⁵⁹ אצ"מ J21/16-82. הודעת המרפאה. (10.6.48).

⁶⁰ אצ"מ J21/66-77. פניית ועד העובדים בבית החולים למזכירות המשותפת במחנות החורף. (31.3.48).

⁶¹ אצ"מ J21/69-91. (דובש יצחק); אצ"מ J2/169-12. (אזולאי גבריאל); עובדי בית החולים הצבאי הבריטי.

⁶² בעת פרסום ההודעה שני המעפילים הצפון אפריקאים שעבדו בב'י"ח הצבאי עלו כבר ארצה.

⁶³ ראיון אישי עם יוסי עקריש 'המעפיל האלמוני'. (פברואר, 2015).

⁶⁴ אצ"מ J21/69-68. אישורי העסקה לעובדי המחנות ב'י"ח מטעם תנועת בית"ר. (ללא תאריך).

⁶⁵ אצ"מ J21/69-107. אישור העסקה של שוורץ ישראל כפועל בב'י"ח בניקוסיה. (16.11.48).

⁶⁶ אי"ט 2-2-35.7.13. ישיבה עם אברהמי 28.1.47.

⁶⁷ אצ"מ 047/100/008. בתדרוך של שליחים לקפריסין, השליחים ציינו ש-150 נוער מ'שבי (שיבת) ציון' רשומים אצלם, מהם 30 ילדים יתומים. (2.9.47).

הסוכנות היהודית ראתה בסמינר רוטנברג למדריכים⁶⁸ אמצעי לזיהוי כוחות שעשויים לסייע בידה להתמודד עם המתח בין יוצאי צפון אפריקה ליוצאי אירופה בקפריסין.⁶⁹ המחלקה לשליחים ביקשה להתעדכן על הכשרתם של הצפון אפריקאים בסמינר. "הסוכנות תלתה תקוות רבות בסמינר הדרכה עבור הצפון אפריקאים של 20-25 אשר מחיצות של מקומות המוצא אינן מפרידות ביניהם ובין הציבור בו הם צריכים לפעול, זהו נכס יקר".⁷⁰ במילים אחרות הסמינר נתפס בעיניה כחלק מתהליך הקואופטציה שעל המוגרבים לעבור בקפריסין. הדיווח של אלי מויאל, שליח הסוכנות היהודית, על השתלבותם של צפון אפריקאים במזכירויות מחנות הקיץ, לקה בחסר. הוא ציין, כי מעפילי צפון אפריקה שולבו בוועדות שונות במחנות קיץ ולא כך היה.⁷¹ מגוון התחומים מהם הודרו מעפילי צפון אפריקה באופן מוחלט יצר תסכול וניכור שלא הקלו על מצוקתם החברתית. למעשה הם היו בחזקת 'נוכחים נפקדים'. ניתן להניח, שניצנים של ההדרה החברתית כלפי יהודי צפון אפריקאים בישראל בצבצו כבר במחנות הגירוש בקפריסין. המחאה הייתה באופק וחיכתה להתפרץ.

דפוסי המחאה של מעפילי צפון אפריקה במחנות קפריסין: התסכול והניכור הובילו את הצפון אפריקאים למחות על הדרתם משיגרת החיים וקבלת ההחלטות במחנות. מחאתם של מעפילי צפון אפריקה התבטאה במספר דרכים והעידה על מאמציהם להתמודד עם חיי היום יום ומעל לכול עם ממסד שלא השכיל להכילם במחנות. המחאה התאפיינה בכתיבת מכתבים למזכירויות המשותפות של מחנות הקיץ והחורף. היו מחאות שהופנו לשלטונות המחנה הבריטיים ולקונסול הצרפתי בניקוסיה והיו שהופנו לסוכנות היהודית והביעו כעס על התנהגות בלתי הולמת של שליחי הממסד כלפי המעפילים המוגרבים. הייתה מחאה לגבי אספקת צורכי הדת של המעפילים הצפון אפריקאים כשהגיעו מים עד נפש. הייתה הפגנה -- מחאה נגד נציגה בכירה של הסוכנות היהודית. היה איום 'לכבוש' את משרדי המחנות. האיומים לחזור לארצות המגרב נשזרו בחלק ממחאות אלה. היו מחאות אישיות וקבוצתיות. במידה מסוימת המנגנון הניהולי היה ער למחאות וכמוהו הממסד הוולונטרי שהופעל בידי-הגוינט. הממסד הבריטי לא התערב כול עוד נשמר הסדר במחנות. לא לכול המחאות במחנות נמצאו תגובות של הממסד.

פנייה למושל הבריטי בקפריסין: 200 מעפילים מארצות שונות, ממחנה 66, שלחו מכתב בצרפתית למושל הבריטי בקפריסין וביקשו להעבירם לאחת ממושבות האימפריה הבריטית כי לאכזבתם הם לא הגיעו לפלשתינה-א"י. הכותבים ציינו, שצעירים רבים שותפים למחאתם וביקשו שתוקם ועדה שתדון בעניינם. המכתב האנונימי נשלח גם לקונסול הצרפתי בניקוסיה.⁷² החותמים לא הזדהו מחשש לחייהם ממעפילים שלא הסכימו עמם. כיוון שלשון המכתב הייתה בשפה של הגירה ולא של העפלה או עלייה לא ברור מה עלה בגורלו ולא נמצאה אסמכתה לפעולה ספציפית שנקט ממסד המחנות שפעל בחסות הסוכנות היהודית. המחאה ביקרה את רעיון העלייה לארץ ואף הגדילה לעשות עד כדי דרישה להגר למושבה אחרת ברחבי האימפריה הבריטית. מחאה שהייתה בסתירה לחזון הציונות. המכתב נכתב יום לאחר גירוש מעפילי 'יהודה הלוי' לקפריסין

⁶⁸ אצ"מ J21/237-57/2; אצ"מ J21/237-5/1; 2; 5; J21/237-58; J21/237-57/1; רשימות מורים במחנות קיץ; אצ"מ J21/282-5. דוגמה לרשימת עובדים לפי תנועה – אגודת ישראל; אצ"מ 47/100/008. מ.חיות לוועדת עליה המדור הדתי. (כ"ו אב, תש"ז); אצ"מ J21/66-117. רשימת עובדי בסמינר בית רוטנברג. (21.4.48). אצ"מ S86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

⁶⁹ אצ"מ S6/262. דוח של אלי מויאל לראשון לציון מאיר ח. עוזיאל. (5.11.47); אצ"מ S86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

⁷⁰ אצ"מ S86/53 שם לעיל.

⁷¹ אצ"מ S6/262. דוח של אלי מויאל על מחנות קיץ בקפריסין. (5.9.47).

⁷² אצ"מ vi 23-1(637004). מכתב של 200 מעפילים מחנה 66. (2.6.47).

שמעפיליה שוכנו במחנה 55, לכן לא ברור עד כמה מחאה זו ייצגה את מעפילי 'יהודה הלוי'. לפי המאגר, עד תאריך המכתב, העפילו 215 צפון אפריקאים בספינות המעפילים הבאות 'מורדי הגיטאות' (6), 'שבתאי לוזינסקי' (1), 'בן הכטי' (47), 'המעפיל האלמוני' (62), 'לנגב' (52) ו'תאודור הרצלי' (7), 'מולדת' (14), 'שאר ישוב' (3), 'התקווה' (1) ו'חיים ארלוזורוב' (7). כיוון שאין נתון על מספר המוגרבים ששהו במחנה 66, במחצית הראשונה של שנת 1947, אין אפשרות לדעת כמה מוגרבים וכמה מעפילים מארצות אחרות חתמו על המכתב. בעדותו של מוריס לאוב, מנהל הגוינט בקפריסין, נרמז שהיו פניות אנונימיות בצרפתית להגר לאמריקה אך "מחשש שיתפסו אותם ויגלו אותם יענישו אותם בתוך המחנות". לאוב הניח שהם היו מצפון אפריקה.⁷³

הפגנה נגד גולדה מאירסון: כשביקרה בנובמבר 1947 גולדה מאירסון במחנה 55 שהיה מאוכלס ברובו בצפון אפריקאים הם קיבלו את פניה במטח עגבניות וביצים.⁷⁴ מאירסון, הייתה האישה הבכירה ביותר שביקרה בקפריסין, שניהלה משא ומתן עם השלטונות הבריטים על עליית תינוקות וילדים עם הוריהם מקפריסין. ניתן לשער שחלק מהמעפילים וביניהם גם מוגרבים חששו שההסדר שנקבע 'ראשון נכנס ראשון יצא' עמד בפני שינוי. במקביל מעפילי 'רפיח' עם מעפילים צפון אפריקאים מ'המעפיל האלמוני' הפגינו כנגד ההסכם מסיבה דומה. בנוסף להזרתם ממקורות תעסוקה והדימוי השלילי שדבק בהם, בצדק ושלא בצדק, המעפילים הצפון אפריקאים ששהו במחנה התייאשו והתמרמרו והביעו מחאה על תנאי החיים הלא אנושיים במחנות החורף והקיץ.⁷⁵

מחאה בעלת אופי קהילתי: שני מעפילים מלוב – פאולינו חביב ונחום סבירה – חברי תנועת 'דרור' ממחנה 62 הביעו, בשם יהודי טריפולי, מחאה, במהלך ביקורה של גולדה מאירסון בקפריסין, נוכח מצב הקהילה שלהם בטריפולי, "יהדות טריפולי אם תמשיך ככה בחיים בלי עלייה תאבד [...] ואז תהיו אשמים כלפי היהדות וכלפי ההיסטוריה היהודית".⁷⁶ המחאה שמה את גורל קהילת טריפולי על ראשם של מקבלי ההחלטות בסוכנות היהודית שנתפסו כאחראים לגורל העם היהודי והשאירו להיסטוריה לשפוט את התנהגותם. המחאה זכתה לתגובה נדירה אך שבלונית של הסוכנות היהודית ש"המצב בטריפולי ידוע לסוכנות והוא אינו שונה ממצבן של קהילות שונות בארצות דומות".⁷⁷ תגובה זו התעלמה מניסיונם האישי של הכותבים בפגרום שהתחולל בטריפולי, בשנת 1945, בו נהרגו ונפצעו מאות יהודים.⁷⁸ מחאתם לא הייתה על החיים במחנות קפריסין, אלא על מצב אחיהם בטריפולי. הסוכנות היהודית אף העזה להטיח בהם ביקורת [...] "אולם אין אנו מניחים כי במשך שהותכם בקפריסין לא למדתם לדעת על מצוקת העלייה שאנו נתונים בה עד היום הזה ואת המאבקים הקשים למענה".⁷⁹ כזכור, החשש מפני 'פרהוד', כדברי בן גוריון, היה המניע להצלת יהודים ותשובת הסוכנות היהודית אפילו לא התייחסה לכך.

מחאה-דרישה למינוי איש קשר לצורכי הדואר לש המוגרבים: 70 מעפילים מוגרבים, מספינות וממחנות שונים, הגישו למזכירות המשותפת של המחנות למנות מטעמם את המעפיל בוויני

⁷³ אי"ט 16-12/48/18. ראיון עם לאוב מוריס.

⁷⁴ שאלות ותשובות בהמשך לראיון אישי עם אליהו ביטון, מ'יהודה הלוי'. ירושלים. (1981-1983); ראיון עם יוסי עקריש, מעפיל מ'המעפיל האלמוני'. קריית שמונה. (26.2.15).

⁷⁵ אצ"מ S6/262. דוח של אלי מויאל. (5.9.47)

⁷⁶ אצ"מ S6/3847. מאת פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה לגולדה מאירסון בקפריסין. (12.11.47).

⁷⁷ אצ"מ S6/3848. תשובת י. בכר, ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית למכתבם של פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה.

⁷⁸ כחלון. העפלה מלוב. .

⁷⁹ אצ"מ S6/3848. תשובת יוסף בכר, ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית למכתבם של פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה. הערה 736 לעיל.

לוסיאן כאיש קשר לצורכי קבלת דואר.⁸⁰ דרישה זו כוונה כנגד השליטה הריכוזית שהייתה בידי הסוכנות היהודית בקבלת ומשלוח דברי דואר. הדואר עבר דרך המסנתת הבריטית בקפריסין אך היה באחריות וניהול הסוכנות היהודית ששימשה 'כשומרת סף' על תוכנם של המכתבים. דאגתם של מעפילי צפון אפריקה הייתה שהם לא קיבלו מכתבים שנשלחו אליהם מהמגרב ומכתביהם למשפחותיהם במגרב לא הגיעו ליעדם. הדרישה העידה שהתקיים קשר מכתבים בין מעפילים מהמגרב לבני משפחותיהם בארצות מוצאם. פנייתו של המעפיל ואזנה שמעון, להקדמת עלייתו ארצה, מרמזת על התכתבות ישירה בין מעפילים לבין בני משפחתם במרוקו.⁸¹ חיים מויאל ממעפילי 'יהודה הלוי' שהשאיר את אשתו במרוקו קיבל מכתב באמצעות הגו'ינט דרך הצירות הצרפתית בקפריסין. השליח אלי מויאל התעניין במקרה זה והתברר שחיים עשה סידורים לפרנסת ילדיו ואשתו שם.⁸² אמנון בן-שושן מעפיל בספינה לנגב' התכתב בעקיפין עם משפחתו באסווירה [מוגדור] שבמרוקו באמצעות משפחת קרוביו בירושלים.⁸³ מכתבים שביטאו מרירות, עוגמת נפש ואכזבה מצד המעפילים שנשלחו למקורביהם ובני משפחתם לא הגיעו ליעדם. שלטונות הבריטים צנזרו את מכתבי המעפילים והסוכנות היהודית הפעילה צנזורה משלה. ושוב פרדוקס במדיניות הסוכנות היהודית: מחד גיסא, הסוכנות לא עודדה עלייה מהמגרב לפלשתינה-א"י אחרי כישלון 'הפורצים' ומאידך גיסא, יתכן שהסוכנות היהודית חששה מהשפעת מכתבי המוגרבים על ההתייחסות אליהם במחנות קפריסין על היקף העלייה משם. זהו הפרדוקס שמלווה וצובע את הקשר של הסוכנות היהודית עם קהילות המגרב. מאחר והסוכנות היהודית לא עשתה מאמצים יוצאי דופן בכל הקשור לעלייה מהמגרב לכול מכתבים של מוגרבים לבני משפחתם בעלי תוכן שלילי לא הייתה השפעה על זרם העולים משם.

מחאה על צורכי הכשרות במחנות: מחאה של מעפילים צפון אפריקאים בעלת אופי אחר הייתה כנגד מנהלי המחנות בנוגע לצורכי כשרות. מנחם ויינשטיין, שליח וחוקר תנועות הנוער במחנות בקפריסין, ציטט מכתב שחתמו עליו 40 פעילי תנועת 'דרור' ו-160 חברי תנועת 'המזרחי' ממרוקו, על אי קבלת בשר ושמן כשרים, מפני שלא אפשרו למשגיח הכשרות לצאת מהמחנה ולדאוג לכשרות המוצרים. למחאה נוסף איום שהמעפילים יפנו "ישר לאנגלים לסדר העניין" זו מחאה על אזלת ידה של המזכירות המשותפת של המחנות והסוכנות היהודית שלא השכילה לטפל בעניין הכשרות.⁸⁴

מחאה בגין מתח אידאולוגי: ה'אינצידנט המרוקאי' ביטא מתח בין התנועה הרוויזיוניסטית- 'בית"ר' לתנועה הסוציאליסטית- 'השוה"צ'. מעפילים מוגרבים מחו כנגד פעילי 'השוה"צ' שהניפו דגל אדום לרגל המהפכה הסובייטית במחנה 55. "הדגל האדום הונף מעל דגל הלאום ו"הבית"ריסטים חיממו את כול העסק"⁸⁵ העיד ז'ק פרץ מ'יהודה הלוי'. מעפילים צפון אפריקאים חישבו לשרוף את אוהל 'השוה"צ'.⁸⁶ ה'אינצידנט' לא היה מחאה נגד הממסד אלא נגד תנועה פוליטית עם מערכת ערכים שונה מזו של מעפילי צפון אפריקה המסורתיים. אין ידיעות רבות על האינצידנט כי לא התקבלו דיווחים מסודרים משליחי הסוכנות היהודית. מחלקת העלייה התלוננה בפני אחד משליחיה שלא שמעה על-

⁸⁰ אצ"מ J21/231-11; 12. הצהרה/דרישה של 70 מעפילי צפון אפריקה למנות נציג במחנות האחראי על קבלת דואר. (ללא תאריך).

⁸¹ אצ"מ J21/534-8. פנייתו של שמעון ואזנה למזכירות המחנה. (9.2.48).

⁸² AJJDC מזכר מאת אלי מויאל למנהל המחנות משה לאוב מטעם הגו'ינט (25.8.1947)

⁸³ ראיון עם אמנון בן-שושן, מעפיל ב'לנגב'. קיבוץ מעגן. (2013).

⁸⁴ ויינשטיין. **ציונות דתית** עמ' 204-205. מצוטט אצלו. המסמך לאאוטר בתיק ארכיון לבון.

⁸⁵ ראיון אישי ז'ק פרץ רינתיה (18.9.84).

⁸⁶ זילברברג. בשליחות העם והמדינה. עמ' 90.

אודות ההתנגשות עם המרוקנים לצערנו, לא קיבלנו מאת מזכירות המשלחת כל ידיעה⁸⁷, אך [...] "הדים קלושים הגיעונו כאן וגם אז בצורת שמועות. האחרונה בתוכן הייתה על איזה 'סכסוך עם המרוקנים' מבלי למסור פרטים על טיב הסכסוך [...] נודה לך באם בהזדמנות הקרובה תכחישה או תמסור פרטים יותר מלאים עליה.⁸⁸

פנייה זו של הסוכנות היהודית ביטאה את חששה מאיבוד שליטה בגין אירוע פוליטי בין יהודים מאפריקה ומאירופה. חיזוק לטענה זו עלה בהודעתה של הסוכנות היהודית לשליחים מויאל ואברהמי שקראה להטמיע "דפוסים ארגוניים מסוימים בתוך הציבור הצפון אפריקאי. [...] מאחר והגיעו אליה שמועות מפי שליחים אודות המתיחות השוררת בקרב יוצאי אירופה והצפון אפריקאים והלכי הרוח בין האחרונים. וטוב, כי היחסים השתנו, במידה מסוימת, לפחות".⁸⁹ פניית הסוכנות היהודית עודדה את השליחים להפנות מעפילים מוגרבים להשתלם בסמינר המדריכים של בית רוטנברג.

מחאה על יחס הממסד בקפריסין כלפי המוגרבים: מחאתו של וזיפה כהן, פעיל ציוני מרכזי בתנועת 'עטרת ציון', ממעפילי 'שיבת ציון' הייתה על יחס מזלזל של הממסד כלפי מעפילים מוגרבים. הוא פנה למדור הדתי של הסוכנות היהודית וקבל על יחס והתנהגות לא נאותים כלפי כול יהודי צפון אפריקה בהכרזות הרם-קול במחנות. תשובת הסוכנות היהודית הגיעה לאחר כחודש והייתה 'דיפלומטית' ומתחמקת כדרכה, "הרחיבו את פעולתכם, [מעפילי תוניס] [...] העמיקו ידיעותיכם בשפה העברית וסיפרותה".⁹⁰ תגובה קלאסית בארסנל התשובות של הסוכנות היהודית לפניית של פעילים ציוניים מארצות המגרב.

המחאה על שמירת עיקרון היציאה מקפריסין: יישום העיקרון של 'ראשון מגורש ראשון יוצא מקפריסין' אותגר על ידי ועדת העלייה במחנות החורף בפני הרב יצחק שרייבובים, הנציג הבכיר בסוכנות היהודית בקפריסין, גם כאשר היה מדובר בחולים, תינוקות ונשים הרות.⁹¹ אחרי למעלה משנה וחצי במחנות, מחו מעפילים מבולגריה ומאפריקה על אי אכיפת העיקרון: "עם [אם, ב.ד.] לא תשמו [תיישמו, ב.ד.] בכוח את המשפת [המשפט, עיקרון העלייה ב.ד.] אז אנו מודעים [מודיעים, ב.ד.] שכבש [שנכבש, ב.ד.] את כל המשרדים במחנות".⁹² מחאה מאיימת שלא התממשה, אך הביעה מרירות ותסכול ואף חשש מערעור על סדר העלייה. מחאה שהייתה צפויה, מפני שרבים מהבעלים נשארו בקפריסין, לאחר עליית נשיהם וילדיהם, כדי למנוע גיוסם לצבא. דוגמה נוספת למתח בנושא סדר היציאה מקפריסין התרחשה חודשיים לפני פינוי המחנות. מעפילים ממחנה 55 טענו, "שמעפילי הספינות 'מולדת', 'תאודור הרצלי' ו'שבתאי לוזינסקי' הועדפו על פניהם בסדר העלייה ארצה והם כבר יושבים במחנה ההסגר יותר מ-20 חודשים. הם דרשו לתת להם את הבכורה לעלות לפני מעפילי הספינות האלה".⁹³ המכתב נכתב שבעה חודשים אחרי הקמת המדינה ורבים מהם היו כנראה צעירים בגיל גיוס שלא הורשו לעלות בגלל החלטה בריטית שלא להפר את הסכם הפסקת האש בארץ ישראל. למעשה ספינות אלה גורשו לקפריסין לפני 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' מצפון אפריקה שחלקם טרם עלו ארצה.⁹⁴ מאחר ולא נמצאה

⁸⁷ אצ"מ S86/53. מכתבם של ז. חקלאי. שטיגליץ אל השליח ישראל ביטמן בקפריסין. (15.10.47).

⁸⁸ אצ"מ S86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

⁸⁹ אצ"מ S86/53. מכתבם של שטיגליץ וחקלאי ממדור השליחים לאברהמי יצחק בקפריסין. (22.12.47); מכתבם למויאל אלי. (22.10.47).

⁹⁰ אצ"מ S6/4318. פניית וזיפה כהן לסוכנות היהודית. (15.3.48); ותשובת אליעזר קפלן מהסוכנות היהודית. (ללא תאריך).

⁹¹ אצ"מ J21/283-6. פניית ועדת העלייה במחנות החורף לרב י. שרייבובים – האחראי מטעם הסוכנות היהודית לניהול מחנות קפריסין. (6.11.47).

⁹² אצ"מ פניית למזכירות המשותפת. (6.11.48).

⁹³ אצ"מ 18; J21/236-17. עצומת ה-300 למזכירות המשותפת במחנה קראולוס (ח' כסלו, תש"ט).

⁹⁴ נספח 4. השוואת מועדי הגירוש של ספינות מעפילים לקפריסין. (8-46.4.48).

רשימת חותמים אך ניתן להניח שהיו ביניהם גם מעפילים מוגרבים שמחנה 55 שהיה מבצרם מאז חודש מאי 1947, מועד גירושה של הספינה הראשונה מצפון אפריקה. הצטרפותם של מעפילים צפון אפריקאים ממחנה 55 למחאה זו אף שהחותמים היו ערים לכך שהספינות 'מולדת', 'תאודור הרצלי' ו'שבתאי לוז'ינסקי' גורשו לקפריסין לפני ספינותיהן נבעה משהייתם הארוכה בקפריסין. לקראת סוף שנת 1948 נציגי התנועות הפוליטיות חתמו על התנגדותם לשנות את העיקרון של "הראשון לנכנסים, הראשון ליוצאים ותובעים שהתור ישמר בכול חומרתו".⁹⁵ מחאה זו באה חודשיים לאחר הקמת המדינה הגבירה את התסכול של המעפילים שנשאר בקפריסין כבר 20 חודשים. והנה קמה מדינה והם עדיין בכלא הבריטי.

בריחה מהמחנות: מחאה מסוג אחר התבטאה בניסיונות בריחה מקפריסין. חמל רפאל הזכיר בדיווחו כי המרירות של המוגרבים התבטאה "בעשרות מקרים של בריחה", כולם נתפסו בידי המשטרה המקומית" וגם [...] "באיוס לפנות לקונסול הצרפתי במקום [קפריסין, ב.ד.] שיחזירם 'הבייתה' אם לא ימלאו אחרי תנאי זה או אחר".⁹⁶ מאחר שהובטח להם שישבו בקפריסין כחודשיים - שלושה ולשהייה ארוכה יותר הם לא היו מוכנים. הסתבר שחלקם ישבו במחנות למעלה משנה וחלקם אף למעלה משנתיים עד לשחרור. יעקב וענונו, מעפיל ב'יהודה הלוי' נתפס במהלך בריחה ממחנה 55 סיפר שבסופו של דבר עלה ארצה במסגרת עליית הנוער ונלחם במלחמת העצמאות בחטיבת הראל.⁹⁷

את המחאות השונות באופיין אפשר להציב על רצף. בקצה האחד, מחאות אקטיביות – הפגנה שביטאה כעס ומרירות של מעפילים צפון אפריקאים בבחינת פריקת תסכול ושחרור לחצים מידיים וניסיונות בריחה. ובקצה השני, מחאות שביטאו קשיי הסתגלות – בעיית האוכל הכשר וקבלת דואר ובתווך מחאה כנגד יחסם של השליחים כלפי המוגרבים ומחאה על מצבה של קהילת יהודי טריפולי במונחים של הטלת אחריות מבחינה מוסרית והאשמה שהוטלה על ראשי הממסד הציוני.

עד סוף שנות ה-90 של המאה שעברה מקומם של מעפילי צפון אפריקה באתוס הציוני לא היה בראש מעייניהם של חוקרי ההעפלה. הם התמקדו בשארית הפליטה הגדולה והתעלמו מ'קומץ' מעפילים מוגרבים. המחאות מעידות על ניסיונות המעפילים המוגרבים להסתגל ולהתמודד עם החיים במחנות. הדימוי השלילי שדבק בהם שהביא לניכור ולהדרה מוחלטת ממקורות פרנסה ותעסוקה במחנות לא סייעו להשתלבותם בחיי המחנות והם שהזינו את המחאות. מצד אחד הסוכנות היהודית התייחסה בספקנות וחשדנות לבעיות של מעפילי צפון אפריקה. ומצד שני, המנגנון הפוליטי שניהל בפועל את המחנות התעלם מצורכיהם של המעפילים המוגרבים. הם נלכדו בין הפטיש לסדן. תהליכי קואופטציה פוליטית שעברו המעפילים בידי התנועות המפלגתיות הארץ ישראליות לא סייעו להפיג את המתחים שהתעוררו בגין הדרתם של המוגרבים. ומכאן התעוררו מחאות ותקריות שביטאו את מר ליבם של המעפילים הצפון אפריקאים.

תלונתו של יצחק פדידה, ממחנה 64, בשם משפחות צפון אפריקאיות העידה על הבעיות עימם התמודדו,

⁹⁵ אצ"מ 13-236/J21. פנייה של התנועות הפוליטיות במחנות קראולוס. (12.12.48).

⁹⁶ אי"ט 2-13-35/7. דוח חמל רפאל על ביקור בקפריסין. (10.9-20.8.47) (17.11.47).

⁹⁷ יעקב וענונו מעפיל בן 16-17 בספינה 'יהודה הלוי' הוא בן דודה של אבי אליהו ביטון. היה בקבוצת הצעירים שאומצו על ידי הוריי וצורף לקבוצת 'הבונים' שלהם במחנה 55. שיחה אישית עם יעקב וענונו. (26.9.2016).

פעמים הרבה, כשאנו פונים אל מזכירות המחנה או אל ארגונים רשמיים אחרים, קורה המקרה. שהאחד שולח אותנו אל השני וכן הלאה עד שאין כל אחד רוצה לטפל בנו וכולם פורקים משכמם את העול כאילו איננו נוגעים לו. כך שאנו זנחים מכל הצדדים וכל זה מפני שאין לנו נציגות. . לכן אנו פונים אל המרכז העליון של היהודים בקפריסין בכדי שתאשרו את זכויותינו. או שיהיה מהוועד איש אחד שיבין אותנו שעליו מוטלת האחריות עלינו ושהוא יכול להדריכנו בחיינו במחנות או שיהיה לנו ביניכם נציג.⁹⁸

תלונה זו מסכמת את הבירוקרטיה והמנגנון הפוליטי הבלתי שקופים שאפיינו את ניהול המחנות על ידי התנועות הפוליטיות בקפריסין. יותר מכול היא ביטאה את התסכול, המרירות, הניכור וההדרה של מעפילי צפון אפריקה בקפריסין.

מקורות ביבליוגרפיים

ארכיונים

א"יט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגיונט: – AJJDC תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי ג'נבה.

הארכיון הציוני המרכזי – החטיבות: לשכת העלייה חיפה ותל אביב, S3 המחלקה לארגון 5, S המחלקה לעלייה, S6 המחלקה לענייני היהודים במזה"ת 20, S המחלקה המדינית 25, S המחלקת הנוער והחלוץ 32, S המאבק ברוויזיוניסטים 44. S תנועת הפוהמ"ז 55, S דוחות סטטיסטיים 75, S מדור שליחים 86. S מחנות גולי קפריסין. 'J21' משרדי הסוכנות היהודית בפאריס 10, L המחלקה לילדים ונוער 75. L

הארכיון לתולדות ההגנה: עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה: יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים: ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן: תיקים: 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי: תיקים: 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין: עדויות של שליחים ותיקי העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון: חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו: המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

⁹⁸ אתע"ל vi23-21. תלונתו של יצחק פדידה למרכז העליון של יהודי קפריסין מחנה 64. (כ"א חשוון, תש"ח). (23.11.48)

ארכיון המדינה : תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5
עיתונות : 'הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תשי"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח,
שנה 2. ניסן-איו, תשי"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תשי"ה; 'חרות'. האינצידנט
המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חייבי
גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).
עיתונות על ספינות מעפילים : 'המעפיל האלמוני' : 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'.
(18.2.47). 'יהודה הלוי' : 'משמר'. (2.6.47; 1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תשי"ז.
(5.6.47).

ראיונות אישיים :

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.
ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי, ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1984-1988.
בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.
בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.
חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.
כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.
סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.
עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.
פרנקו-כה, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.
פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.
ביבליוגרפיה
אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. בתוך : אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות
ודמויות. עמ' 31-51. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.
אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם
השנייה. עמ' 253-271. בתוך : פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה
1948-1944. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.
אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2.
תשל"ט. עמ' 65-91.
אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י
מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור.
אוניברסיטת תל-אביב. 1979.
אבנרי, יצחק. מרד העלייה. תוכניתו של בן-גוריון לעלייה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז.
עמ' 126-157.
אבנרי, ל' אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעלייה ב'. עמ' 213-245. בתוך : שלמה, דרך.
(עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.
אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. בתוך שורשים
במזרח א', 1986. עמ' 191-240.
אברמסקי-בלי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. בתוך : רווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון,
חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים.
ירושלים. תשס"ב. עמ' 475-493.

אהרני. מטות תרן -אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

אורן, מנגד תראה - אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.

אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 29-32.

אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.

אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.

אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 71-72.

אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82). עמ' 23-24.

אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.

ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.

ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.

בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.

בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.

בועז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראל ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009. עמ' 532-533.

ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.

בלאסי, י"ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.

בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו - בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.

בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.

בן-דוד. חרב בניכר - בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.

בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.

בן-מלכא. מ"ח. התפתחות העברית בטאנג'ר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.

בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים, 73. 1997/98. עמ' 36-40.

בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. עמ' 4-17. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.

בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 241-320.

בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. עמ' 551-554. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.

ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.

גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011.

גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.

דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.

דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.

דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים, 9. (1994). עמ' 44-58.

הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחד'. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. עמ' 33-34. דפוס סגל. תל אביב. 1984.

הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עליה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

הדרי. המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה. זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947.

אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.

הירשברג. יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.

הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.

הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.

הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.

הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.

הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תשי"ח. עמ' 1-2.

הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים, 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.

ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.

ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.

ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד
בן צבי. ירושלים. 1994.

וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945.
אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.

זוארץ, פ'. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.
זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה.
הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין
הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה,
מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 87-107. עם עובד. תל אביב.
1990.

זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.

חגי'ג-לילוף. תחיית התנועה העברית. חגי'ג-לילוף, יעקב. תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה
הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א.
אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.

חגי'ג-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה.
כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.

חיות, חומה. הכשרה. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. עמ' 63. מאסף, עין חרוד. 1944.
חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים. הוצאת
דוכיפת. חיפה. 2012.

חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד
ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים, 58. אביב 1997. עמ'
86-99.

חמל, רפאל. בשליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. עמ' 602-608. יד טבנקין. רמת
אפעל. 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים, י"ח. חשון תשט"ו.
עמ' 273-277.

טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של
מנחם אורן. עמ' 45-46. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם.
ירושלים. 2008.

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר, אלול תש"ה. עמ' 74.

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק
איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטריפולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי
ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.

כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.

כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר, אלול תש"ה עמ' 70.

כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.

כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. עמ' 592-598. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282. לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1948-1918. עמ' 153-177. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.

לוזון, יהודה. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61.

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עמ' 123-128. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עמ' 110-122. עם עובד. תל-אביב. 1991.

ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.

לסקר, מ' מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים, 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.

לסקר, מ' מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1948-1970. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.

לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.

לסקר, מ' מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.

מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.

מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47). עמ' 1-2.

מרקוביצקי. גחלת לוחמת - מרקוביצקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.

מרקוביצקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. עמ' 142-160. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

נאור. ביס, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. ביס, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.

נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.

נאור. העפלה 1934-1948. נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון והוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.

נוסיונוב. ההולכים על המים - נוסיונוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948.
עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב'. עידן. 1, 111-123. יד
בן צבי. ירושלים. 1982.
סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 182-193.
סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 351-
295.
סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו
אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.
סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף
לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 334-347. אוניברסיטת תל-אביב. תל
אביב. 1990.
סעדון. הציונות בתוניסיה – סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה
העברית ירושלים. 1992.
עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 43.1.29. עמ' 4.
עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה, 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.
עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. בתוך: שפירא, אניטה.
(עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עמ' 187-210. עם
עובד. תל-אביב. 1990.
עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה
1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן, 221. 2006. עמ' 19.
עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תשי"ג. עמ' 13.
עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר, אלול תשי"ה. עמ' 72.
פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדר). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות. שירות
התרבות של צה"ל. תשי"ט.
פינגרהוט, א' הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר, אלול תשי"ה. עמ' 71.
פריג'יה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול תשי"ה. עמ' 75-76.
פרץ, י"ס. הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה). עם וספר, אלול תשי"ו. עמ' 61.
צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם
קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.
צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך).
מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. עמ' 344-357. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים.
תשנ"א.
צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי
מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
צור, ירון. אימת הקרנבל - 'המרוקנים' והתמורה הבעיה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19,
2000. עמ' 126-164.

צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תשי"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.

צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תשי"ח - תשי"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.

צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.

צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. עמ' 23-30. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון - בן גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.

קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה, 79. עמ' 115-138. 1994.

קסטל, כלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח א'. 1986. עמ' 321-361.

קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית - מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה, 4. יולי 1977. עמ' 148-175.

רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר, תשי"ד. עמ' 11-13.

ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.

שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.

שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון - ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים). מקדם ומים ב'. עמ' 130-168. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.

שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י - מיתוס ומציאות. עמ' 107-130. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.

שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים, 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.

שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.

שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה 1932-1940. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.

שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949. ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.

שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 - פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.

שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.

שקי, יצחק . על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר, עמ' 5-11.
שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה
לאור. תל אביב. 2000.
שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת
ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.
תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage
to Freedom. An Episode in the Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell
Press. 1985.
Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of
Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub.
London. 1991.
Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren
Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic
countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.
Toledano. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les
Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal.
Jerusalem. 1998
אינטרנט
לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת
הרצוג. (15.1.14).
יומנים וספרי זיכרונות :
אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם
השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.
אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם עובד.
תל אביב. תשט"ו.
אביטל. למען אחיי ורעיי. אביטל, רפאל. למען אחיי ורעיי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.
אבנרי, אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.
אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.
אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה
מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.
אורבך וקרן, אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי
בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור.
תל אביב. 2008.
איזיק, דוד. 'משמר העמק'. בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים
אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 68. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.
אליאב. הספינה אולואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אולואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל
אביב. 1977.

אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטלי'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.

בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.

בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה. בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 138. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.

בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.

בר- גיורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר. עמ' ש"ג-שנ"ו.

ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.

גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. עמ' 131-190. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.

גפן, בני. 'הברק'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 169. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

גפן, בני. 'משמר העמק'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 69. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

גרינפלד. הצי הסודי - גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.

דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספריית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.

דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.

דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 196. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

הכלפוני, שלום. בליל שמירה. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עמ' 41-48. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.

הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.

הראל, יוסי. 'האקסודוס'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 223. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.

חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.

יציאת אירופה תש"ז – פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947, מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).

יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.

כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.

כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.

כהן-פרנקו. בדרך שלי-כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.

כהן. תנועת 'צעירי ציון-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.

כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.

כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.

כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.

כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2003.

לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.

מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.

מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.

מימון, יוסף. תולדות ההעפלה. בתוך: חגיג-לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. עמ' 263-268. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.

סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.

פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. עמ' 148. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגיג-לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.

פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.

קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ס.

קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. בתוך: פריג'א, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריג'א, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. עמ' 317-321. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר. אחד מארוקני. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. עמ' 73-82. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exodus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exodus. Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris. 1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985